

ARTUR KAWIŃSKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-5123-3862>

MIESIĘCZNIK „DER DEUTSCHE IM OSTEN” (1938–1944)

Z DZIEJÓW PIŚMIENICTWA NAZISTOWSKIEGO W GDAŃSKU

Abstract

The Monthly Magazine *Der Deutsche im Osten* (1938–1944):
From the History of Nazi Written Tradition in Danzig

This article seeks to address a significant gap in the research concerning the written works produced during the Nazi period in Danzig (Pol. Gdańsk). Until now, German publications from Danzig prior to 1945 have only been examined broadly in general studies, in contrast to Polish periodicals from the period of the Free City, which have been more extensively analysed. However, detailed examinations of many German periodicals remain scarce. This study proposes a thorough insight into the Danzig monthly *Der Deutsche im Osten*, published between 1938 and 1944 by the publishing house *Der Danziger Vorposten GmbH*, comprising a total of 69 issues. Using empirical analysis, the article explores the political context of the magazine's emergence, its publishing community, and the contributions of local and external authors. The editorial board's objectives are examined, emphasising its role in fostering an opinion-shaping platform aimed at sustaining and strengthening bilateral relations between Reich Germans and their compatriots in eastern enclaves. This mission was underpinned by efforts to preserve cultural identity and promote national unification. Through selected excerpts, the study highlights how the magazine shaped German readers' views on the historical past of Danzig and Pomerania, German-Polish relations, and the implementation of nationality policies in territories annexed into and occupied by the German Reich.

Keywords: Free City of Danzig, Poland, Germany, Pomerania, Nazism, press, Second World War, occupation

* Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych, Uniwersytet Gdański

 artur.kawinski@phdstud.ug.edu.pl

Nadesłany 3.07.2024; Nadesłany po poprawkach 4.10.2024; Zaakceptowany 10.12.2024

Wiosną 1938 r. nakładem Verlag „Der Danziger Vorposten” GmbH – największej w tym okresie gdańskiej oficyny prasowej – ukazał się pierwszy numer miesięcznika „Der Deutsche im Osten. Monatsschrift für Kultur, Politik und Unterhaltung” (dalej także: DiO). Pismo było wydawane przez sześć lat: ostatni numer wydrukowano w drugiej połowie 1944 r. Ten opiniotwórczy periodyk o profilu polityczno-kulturalnym stanowi interesujący, a dotychczas mało znany przykład kształtowania poglądów niemieckich czytelników na temat przeszłości historycznej Gdańska oraz Pomorza, stosunków niemiecko-polskich, jak również sposobów kształtowania polityki narodowościowej na terenach włączonych do Rzeszy oraz na ziemiach okupowanych.

Dotychczasowe badania skutkowały szeregiem opracowań ogólnych poświęconych niemieckiej polityce wydawniczej lat 1933–1945¹. Stosunkowo dobrze zostało również opracowane czasopiśmiennictwo polskie okresu Wolnego Miasta², lecz w przypadku periodyków niemieckich nadal brakuje szczegółowych analiz treści większości tytułów³. Celem niniejszego artykułu jest próba uzupełnienia tej luki poznawczej poprzez omówienie przekazu wspomnianego miesięcznika, jak również środowiska wydawców oraz autorów⁴.

Po przejęciu władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów instytucjonalnemu ujednoczeniu uległ rynek mediów, które władze traktowały jako ważny instrument propagandy⁵. Wolne Miasto Gdańsk, stanowiące specyficzny

¹ Zob. *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, red. Marek ANDRZEJEWSKI (Genius Loci – „Marpress”, nr 2), Gdańsk 1990; Andrzej CZARNIK, *Prasa w Trzeciej Rzeszy. Organizacja i zakres działania*, Gdańsk 1976; Peter Oliver LOEW, *Die Danziger Presse im 19. und 20. Jahrhundert*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, nr 18: 2002, s. 97–115; Richard WAGNER, *Die Entwicklung der Danziger Presse seit 1919*, Danzig 1928.

² Zob. Tadeusz CIEŚLAK, *Prasa polska na Pomorzu w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku*, [in:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 3: *Pomorze na progu dziejów najnowszych*, red. Tadeusz CIEŚLAK, współpr. Gerard LABUDA, Stanisław HOSZOWSKI, Warszawa 1961, s. 286–307; Andrzej ROMANOW, *Gdańska prasa polska 1891–1920*, Warszawa 1994; „*Gazeta Gdańska*”. 100 rocznica powstania, red. Andrzej ROMANOW, Gdańsk 1991; idem, *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939)* (Studia i Materiały do Dziejów Gdańska. Seria Monografii / Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych, nr 69), Gdańsk 1979.

³ Prócz M. Andrzejewskiego pisali na ten temat: Anna DUDZIŃSKA, „*Ostdeutsche Monatshefte*” – miesięcznik kultury i sztuki w Wolnym Mieście Gdańsku, [in:] *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, red. Marek ANDRZEJEWSKI (Genius Loci – „Marpress”, nr 2), Gdańsk 1990, s. 170–179; Jerzy SERCZYK, *Gdańskie czasopismo historyczne „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”*, 1888–1941, *Zapiski Historyczne*, t. 47: 1982, z. 3, s. 23–43.

⁴ Kwerenda objęła komplet 69 numerów DiO z lat 1938–1944 znajdujących się w zasobach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk. Wydania nr 1–12 z 1938 r., 1–10 z 1939 r., 1, 3, 4, 11, 12 z 1940 r., 3, 6–12 z 1941 r. oraz nr 1–3 z 1942 r. znajdują się także w zasobach Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej (www.pbc.pl).

⁵ W 1933 r. zostało powołane Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (PROMI, Ministerstwo Oświecenia Publicznego i Propagandy Rzeszy), którego zadaniem była kontrola mediów. Referat prasy rozbudowano do osobnego Abteilung IV – Presse, w ramach

miernik w relacjach między Niemcami, Polską i mocarstwami Zachodu, pozostawało w ścisłym związku z niemiecką polityką. Przez wzgląd na formalnie międzynarodowy status Wolnego Miasta, proces likwidowania i przejmowania mediów dokonywał się tu jednak wolniej niż na terenach Rzeszy.

Za najbardziej opiniotwórczy gdański dziennik uchodził „Danziger Neu-este Nachrichten” (1894–1944). Po likwidacji w 1934 r. „Danziger Allgemeine Zeitung”, gazety ukazującej się od roku 1878, a od 1918 r. będącej organem konserwatywno-nacjonalistycznej Deutschnationale Volkspartei (DNVP, Niemiecka Narodowa Partia Ludowa), do 1936 r. ukazywał się jeszcze „Danziger Volksstimme” – pismo Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD, Socjalistyczna Partia Niemiec), wydawane od 1920 r., a uchodzące za drugi najbardziej poczytny gdański dziennik⁶. Po wyeliminowaniu konkurencyjnych partii politycznych, od połowy 1937 r. komasację i ideologiczne ujednoczanie pozostałych na rynku tytułów kontynuowano praktycznie w porządku wewnętrznych działań narodowosocjalistycznych instytucji.

Według niekompletnego wykazu gdańskich czasopism sporządzonego przez Marka Andrzejewskiego w 1933 r. ukazywało się co najmniej 65 lokalnych pozycji⁷. Zdaniem Andrzeja Czarnika zaś na początku 1941 r. wydawano już tylko 12 tytułów⁸. W ostatnim roku wojny w Gdańsku pozostał jeden dziennik: „Danziger Vorposten”⁹, organ Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP, Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników).

którego działał nadzorujący prasę niemiecką za granicą Auslandsreferat. Każdy okręg (niem. *Gau*) NSDAP miał mieć własne wydawnictwo kontrolujące lokalne czasopisma partyjne. Instrukcje dla organizowanych w okręgach partyjnych Landesstelle für Volksaufklärung und Propaganda (później Reichspropagandaamt) wydawał IV Wydział (niem. Abteilung) PROMI. Wytyczne dla lokalnych redakcji (jako Presse-Rundschreiben, Vertrauliche Informationen, Sonderinformationen lub Wirtschafts-Informationen) przekazywano następnie w trakcie konferencji prasowych lub w formie biuletynu, do czego dochodziły NS-Gaudiest – zalecenia lokalne władz danego okręgu NSDAP. Zob. A. CZARNIK, op.cit., s. 94–95, 132–174. W przypadku Wolnego Miasta Gdańska istniał także ośrodek kontroli prasy Senatu. Na temat Pressestelle i ustawodawstwa dotyczącego gdańskiej prasy zob. Marek ANDRZEJEWSKI, *Kultura, oświata (1920–1945)*, [in:] *Historia Gdańska*, t. 4, cz. 2: 1920–1945, red. Edmund CIEŚLAK, Sopot 1999, s. 277–278.

⁶ Marek ANDRZEJEWSKI, *Proces ujednoczania gdańskiej prasy*, [in:] *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, red. Marek ANDRZEJEWSKI (Genius Loci – „Marpress”, nr 2), Gdańsk 1990, s. 98–102.

⁷ Ibid., s. 184–191.

⁸ A. CZARNIK, op.cit., tabela na s. 187.

⁹ M. ANDRZEJEWSKI, *Prasa gdańska*, s. 117. Z kolei Lucyna Żukowska jako tytuły wydawane w 1945 r. wymienia także „Der Danziger Kirchenblatt” oraz „Kirchliches Amtsblatt”, zob. Lucyna ŻUKOWSKA, *Między śmiercią a diabłem. Kościół ewangelicki w Gdańsku w okresie rządów NSDAP (1933–1945)* (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 38), Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 199. Możliwość wydawania w pierwszych miesiącach 1945 r. aż 24 gdańskich periodyków – głównie

Pierwszy numer „Der Deutsche im Osten” ukazał się w marcu 1938 r.¹⁰ Brak źródeł nie pozwala na wskazanie bezpośrednich powodów powstania pisma, lecz bez wątpienia pozostawały one w związku z planami niemieckiej ekspansji w Europie Wschodniej. W listopadzie 1937 r. Adolf Hitler przedstawił plan zdobycia nowej przestrzeni życiowej dla Niemiec, z czego wynikły gruntowne zmiany personalne w rządzie i siłach zbrojnych dokonane 4 II 1938 r.¹¹ W marcu tego roku przyłączono do Rzeszy Austrię, we wrześniu przesądzony został los Czechosłowacji. Niezależnie od czasowej poprawy relacji Berlina z Warszawą kolejnym celem niemieckiej polityki była Polska: w pierwszym rządzie tereny Pomorza oraz Wielkopolski. Rozwój sytuacji politycznej wymagał intensywnej rozbudowy instytucji i narzędzi służących propagandzie, w tym prasy – szczególnie na terenach spornych, do których należało Wolne Miasto Gdańsk. Uzasadniano to troską narodowosocjalistycznego rządu o niemiecką wspólnotę trwającą nadal poza granicami Rzeszy: „Wir haben heute gelernt, das Gemeinschaftsgefühl des Deutschtums als einen verbindenden Faktor über Grenzen zu begreifen. Und in des Führers letzter Rede ist es unmißverständlich zum Ausdruck gekommen, daß die Sorge um deutsches Volkstum außerhalb der Reichsgrenzen nie aus dem Blickpunkt deutscher Politik fortzudenken ist. Nun, und in diesem Dienst am deutschen Volkstum sich zu stellen, hat die Zeitschrift «Der Deutsche im Osten» sich als Aufgabe gesetzt” – czytamy w awizującym pierwszy numer gdańskiego miesięcznika artykule zamieszczonym na łamach „Danziger Vorposten”¹².

Powstanie „Der Deutsche im Osten” – który ze względu na proveniencję członków redakcji i ich programowe deklaracje wolno uznać za swego rodzaju wizytówkę gdańskiego okręgu partyjnego – mogło też bardziej doraźnie wiązać się z zaplanowanymi w Gdańsku na czerwiec 1938 r. hucznymi obchodami Gaukulturwoche der NSDAP („Tygodnia kultury okręgu partyjnego NSDAP”), w których miał uczestniczyć minister propagandy Joseph Goebbels

urzędowych – wykazuje zasób internetowy Zeitschriften Datenbank, https://zdb-katalog.de/list.xhtml?t=Danzig&key=ort&page=2&asc=false&sort=jahr_sort [dostęp z 12 III 2024 r.].

¹⁰ Pierwszy numer DiO nie został opatrzony nazwą miesiąca, numer drugi sygnowano „April 1938”. Od marca do grudnia 1938 r. ukazały się numery 1–10, w styczniu i lutym 1939 r. – numery 11 i 12 oraz spis treści z rocznika 1938, a od marca do połowy grudnia – numery 1–10 z rocznika 1939. W 1940 r. – od połowy marca do połowy grudnia – wydano numery 1–12, a w 1941 r. – od połowy stycznia do połowy grudnia – numery 1–12. Od stycznia do połowy grudnia 1942 r. opublikowano numery 1–12. W 1943 r. – od stycznia do listopada – wydano numery 1–4. Od lutego do lata 1944 r. ukazały się numery 1–3. Ostatni numer sygnowany jest „Sommer 1944”.

¹¹ Por. Marek Kazimierz KAMIŃSKI, Ewa ORŁOF, *Wojenne plany Hitlera w 1937 roku*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, 2012, nr 47, s. 273–286, DOI: <https://doi.org/10.12775/SDR.2012.11>.

¹² Zob. DR. JO [pseud.], „Der Deutsche im Osten”. *Monatsschrift für Kultur, Politik und Unterhaltung*, Danziger Vorposten, 5 III 1938, s. 18.

oraz przedstawiciele świata niemieckiej kultury¹³. Twórcy omawianego periodyku mogli liczyć na przejęcie przynajmniej części czytelników istniejących do 1939 r. „Ostdeutsche Monatshefte” – popularnego gdańskiego miesięcznika, redagowanego przez Carla Langego o podobnym profilu tematycznym, lecz zachowującego częściową autonomię, bardziej konserwatywnego i z gruntu nienapastliwego politycznie. Nowy tytuł w niektórych aspektach stanowił jego progresywną, narodowosocjalistyczną wersję¹⁴.

Celem redakcji polityczno- i społeczno-kulturalnego pisma „Der Deutsche im Osten” w manifestie programowym autorstwa Wilhelma Zarskiego i Karla Heinza Fuchsa było stworzenie – na gruncie świadomości rasowej – trwałej i żywej relacji zwrotnej między głównym nurtem niemieckiej tożsamości i państwowości a społecznością Niemców żyjących poza Rzeszą. Miało to zapobiegać izolacji niemieckich grup etnicznych, która wskutek błędnej polityki za czasów tak Pierwszej, jak i Drugiej Rzeszy doprowadziła do tragicznych następstw, z czego należało wyciągnąć wnioski na przyszłość¹⁵. Dlatego głównym tematem periodyku stały się dzieje i kultura niemieckich mniejszości na terenach wschodnich w kontekście Rzeszy pojmowanej w kategoriach wielkoniemieckich oraz szerzej: jako kulturowe dziedzictwo całej Europy. „Wir sehen den europäischen Osten im Zusammenhang mit Gesamt Europa. Wir sehen den Lebensraum, den dort deutsches und fremdes Volkstum teilen, im Zusammenhang mit dem Lebensraum des deutschen Staatsvolkes, des Reichsdeutschtums, besonders in den östlichen Provinzen” – stwierdzili redaktorzy¹⁶.

¹³ W trakcie gdańskiego „Tygodnia kultury okręgu partyjnego NSDAP” (uroczystości obchodzonej corocznie w innym okręgu tej partii) prócz przemówienia J. Goebbelsa odbywały się premiery teatralne i filmowe z osobistym udziałem gwiazd, m.in. Gustafa Gründgensa i Zarah Leander, a w sopockiej Waldoper wystawiono operę Richarda Wagnera *Die Meistersinger von Nürnberg*. Karl Hans FUNSCH, *Danzig – Breslau – Königsberg. Dreieck deutschen Willens zum Osten – Zur Gaukulturtagung in Danzig*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 3. Zob. Marek ANDRZEJEWSKI, *Z dziejów kina w Gdańsku w latach 1896–1945*, Gdańsk 2013, s. 75.

¹⁴ „Ostdeutsche Monatshefte”, wydawane od 1920 r., przestały się ukazywać w 1939 r. prawdopodobnie z przyczyn politycznych: pismo mogło odbierać czytelników DiO, stanowiąc dlań niepożądaną, konserwatywną alternatywę. O podobieństwie pism świadczy zarówno dobór literatów publikujących w obu tytułach (m.in. Agnes Miegel, Hans F. Blunck, Wilibald Omankowski, Martin Damß), jak i podobne cele obu redakcji: „Na łamach swojego czasopisma Lange promował gdańskich pisarzy (lub malarzy), lecz jego ambicje wychodziły poza sferę lokalną – chciał spojść całą «niemiecką» północ i wschód, publikując teksty niemieckich pisarzy z krajów nadbałtyckich, z Prus Wschodnich lub ze Śląska, ale również z Meklemburgii lub Szlezewiku”: Peter Oliver LOEW, *Gdańsk literacki (1793–1945)*, tł. Marek SZALSZA, Izabela SELLMER, Piotr W. LORKOWSKI (Księga pisarzy gdańskich, cz. 2), Gdańsk 2005, s. 113. Por. artykuł programowy redakcji DiO: [Wilhelm ZARSKE, Karl Heinz FUCHS], *Der Deutsche im Osten. Plan und Aufgabe*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 1, s. 3–5. Zob. też A. DUDZIŃSKA, op.cit., s. 179.

¹⁵ [W. ZARSKE, K. H. FUCHS], op.cit., s. 5.

¹⁶ Ibid., s. 4.

Obok Austrii niemiecki Wschód obejmował zamieszkałe przez Niemców terytoria Polski, Czech, Węgier, Bałkanów, Rosji i krajów bałtyckich.

„Der Deutsche im Osten” był ilustrowanym, czarno-białym miesięcznikiem związanym instytucjonalnie i personalnie z redakcją dziennika „Danziger Vorposten” oraz z należącą do NSDAP oficyną wydawniczą Verlag „Der Danziger Vorposten” GmbH. Pismo, ukazujące się w objętości ponad 130 stron tekstu w przypadku podwójnych numerów specjalnych wydawanych w pierwszym roku wojny, w roku 1944 liczyło jedynie 38 stron. Nakład wydań specjalnych sięgał 16 000 egzemplarzy. Tekst drukowano szwabachą – do pierwszego numeru wydanego w roku 1942, kiedy to zmieniono styl czcionki, przechodząc na czytelniejszą antykwę humanistyczną.

Struktura zawartości numeru pisma obejmuje główny zespół materiałów polityczno-historycznych na temat wybranego regionu lub zagadnienia. Dalej, w obszernym początkowo dziale literackim, publikowano nawiązujące do tematu numeru wiersze, opowiadania, duże fragmenty powieści lub sztuki teatralne, także w odcinkach; prócz tego reportaże, recenzje (dział „Bücher – über und für den Osten”) oraz biogramy lokalnych autorów („Dichter des Ostens”). Regularnie drukowano artykuły znawców sztuki, głównie na temat malarstwa i rzeźby, ale też rzemiosła artystycznego i muzyki, uzupełniane przez dział nowin z szeroko rozumianego świata kultury („Kulturspiegel des Ostens”) ¹⁷. Całość dopełniały bieżące informacje i zwięzłe polityczne komentarze („Volk und Raum im Osten”). Koszt periodyku pozostawał niezmienny i wynosił 1,50 DM za zeszyt, a w prenumeracie kwartalnej – 3,50 DM ¹⁸. Do lata 1944 r. ukazało się co najmniej 69 numerów.

Wydawcą „Der Deutsche im Osten” od 1938 do 1942 r. był Wilhelm Zarske (1910–1966) – dziennikarz uznawany w Gdańsku za czołowego nazistowskiego publicystę, bliski współpracownik gdańskiego gauleitera Alberta Forstera, edytor i referent prasowy przy rządzie Generalnego Gubernatorstwa, członek NDSAP od 1930 r. Prócz DiO Zarske wydawał dzienniki: gdański „Danziger Vorposten”, toruński „Thorner Freiheit”, warszawski „Warschauer Zeitung”, krakowski „Krakauer Zeitung” i pismo „Das Generalgouvernement”. W Krakowie kierował sekcją polityki wschodniej w Institut für Deutsche Ostarbeit oraz rozgłośnią propagandową „Wanda” dla polskich słuchaczy. Od 1943 r. był korespondentem w Szwecji ¹⁹. W DiO początkowo współpracował z nim

¹⁷ Ukazały się numery poświęcone w całości teatrowi na Wschodzie oraz gdańskim kompozytorom. Zob. DiO, Jg. 4: 1941, H. 10 oraz Jg. 6: 1943, H. 4.

¹⁸ Dla porównania: bilet do kina, stanowiącego w Gdańsku połowy lat trzydziestych masową rozrywkę, kosztował od 0,70 DM do 2,20 DM, zależnie od repertuaru i standardu kina. M. ANDRZEJEWSKI, *Z dziejów kina*, s. 44–45.

¹⁹ Zob. Tadeusz CIEŚLAK, *Toruńskie czasopismo hitlerowskie „Thorner Freiheit” (20 IX 1939 – 30 I 1945)*, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, t. 6: 1967, z. 2, s. 236–246. Zob. Piotr

Hans Richard Wiese z Wrocławia – autor opracowania poświęconego niemieckiemu osadnictwu nad Wisłą i Wartą²⁰. Redaktorem merytorycznym czasopiśmie był dr Karl Hans Fuchs – kierownik gdańskiej Pressestelle²¹, autor i redaktor poświęconych regionowi publikacji, w tym obcojęzycznych przewodników²².

W drugiej połowie 1939 r. redaktorem naczelnym został dr Hanns Detlef Karsten von Krannhals (1911–1970) – pochodzący z Rygi historyk, pisarz, tłumacz i grafik, studiował w Kilonii, Królewcu i Fryburgu Bryzgowijskim, doktorat na temat handlu wiślanego²³ obronił w gdańskiej Technische Hochschule, gdzie był asystentem prof. Walthera Reckego. Współpracownik związanego z Ostforschung²⁴ Ostland-Institut Danzig, w latach 1940–1942 był kierownikiem biura prasowego A. Forstera, później został zmobilizowany. Należał do NSDAP²⁵. W 1940 r. do redakcji DiO dołączył Hanns Strohmer – kierownik działu polityki kulturowej w „Danziger Vorposten” i autor związanych

KOŁTUNOWSKI, „*Krakauer Zeitung*” w systemie propagandy hitlerowskiej, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, t. 25: 1986, nr 2, s. 41–63. Por. Marek ANDRZEJEWSKI, *Der Danziger Vorposten*, [in:] *Gedanopedia*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DER_DANZIGER_VORPOSTEN,_tygodnik,_dziennik [dostęp z 7 IV 2024 r.].

²⁰ Hans Richard WIESE, *Uns rief Polen! Deutsches Schicksal an Weichsel und Warthe*, Leipzig 1937.

²¹ Kierownik wydziału prasowego gdańskiego Senatu od 15 X 1936 do 1 IX 1939 r., znał język polski. Zob. Marek ANDRZEJEWSKI, *Ludzie Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939). Informator biograficzny* (Genius Loci – „Marpress”, nr 1), Gdańsk 1997, s. 38. Por. *Danziger Einwohnerbuch: mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot 1937–1938*, Danzig 1937–1938, s. 140.

²² Autor m.in. eseju *Danzigs Schicksal seit Versailles*, [in:] *Deutschland und der Korridor*, in Zsarb. mit Günter LOHSE und Waldemar WUCHER, hrsg. v. Friedrich HEIß, Berlin 1939 oraz skierowanego do obcokrajowców przewodnika *Danzig – What is it all about? A Wanderer’s Note-Book*, ed. Karl Hans FUCHS, Danzig 1939. Ukazała się także edycja francuskojęzyczna.

²³ Detlef KRANNHALS, *Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jahrhundert* (Deutschland und der Osten: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, Bd. 19), Leipzig 1942. Zob. Czesław BIERNAT, [rec.] Detlef KRANNHALS, *Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jahrhundert*, *Rocznik Gdański: organ Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku*, t. 13: 1954, z. 1, s. 224–231.

²⁴ Badania wschodnie – nurt naukowych analiz problemów niemieckiej ekspansji głównie na tereny Europy Wschodniej, realizowany przez szereg instytucji prywatnych i państwowych Niemiec. Do 1945 r. głównym założeniem Ostforschung była teza o wyższej wartości ludów germańskich, która miała uzasadniać dążenie do cywilizacyjnej, gospodarczej, ale także militarnej dominacji nad Słowiańszczyzną. Por. „*Niemiecki Wschód*”. *Wyobrażenia – misja – dziedzictwo*, red. Christoph KLEßMANN, tł. Izabela DROZDOWSKA-BROERING, Jerzy KAŁĄŻNY (Poznańska Biblioteka Niemiecka, 37), Poznań 2014, s. 7–18.

²⁵ Po wojnie wykładowca w Ost-Akademie Lüneburg, autor tłumaczeń z angielskiego i polskiego oraz opracowań na temat historii Europy Wschodniej. Napisał m.in. *Der Warschauer Aufstand 1944*, Frankfurt am Main 1962. Polskie wydanie: Hanns von KRANNHALS, *Powstanie Warszawskie 1944*, tł. Barbara LULIŃSKA, Warszawa 2017. Zob. Hanns von Krannhals, [in:] *Munzinger-Archiv*, <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000011055> [dostęp z 25 V 2024 r.].

z Gdańskiem publikacji²⁶. W roku 1942 redaktorem został także poeta Lothar P. Manhold (ur. 1908)²⁷.

Do każdego numeru gdańskiego miesięcznika gromadzono osobny zespół współpracowników: intelektualistów, literatów, dziennikarzy i działaczy partyjnych. Byli wśród nich zaangażowani w nazistowską ideologię naukowcy. Jednym z nich był prof. Erich Keyser (1893–1968) – ówczesnie najbardziej uznany gdański historyk, volkistowski historiograf, wybitny badacz wczesnych dziejów miasta i rejonu Wisły²⁸, wykładowca w Technische Hochschule oraz twórca nowoczesnego Staatliches Landesmuseum für Danziger Geschichte w Oliwie, członek NSDAP od 1933 r.²⁹ Na łamach DiO publikował też prof. Walther Recke (1887–1962) – historyk, dyrektor gdańskiego Staatsarchiv, przewodniczący Westpreußischer Geschichtsverein i wykładowca Technische Hochschule. Prócz tego był kierownikiem wspomnianego Ostland-Institut Danzig oraz autorem naznaczonych bieżącą polityką publikacji na temat relacji z Polską³⁰, jak również członkiem NSDAP od 1937 r.³¹ Innym naukowcem regularnie zamieszczającym swoje opracowania w miesięczniku był prof. Willi Drost (1892–1964) – historyk sztuki i muzealnik, dyrektor gdańskiego Stadtmuseum i wykładowca Technische Hochschule, członek NSDAP od 1937 r.³² Na łamach DiO publikowali też profesorowie: Hermann Phleps (1877–1964) – pochodzący z Siedmiogrodu, ale od 1907 r. związany z Gdańskiem architekt i historyk sztuki, królewiecki historyk zajmujący się dziejami zakonu krzyżackiego Karl Kasiske (1909–1941) czy Heinz Kindermann (1894–1985), wiedeński germanista, literaturoznawca, historyk kultury i teatrolog, w latach 1927–1938 kierownik katedry języka niemieckiego i literatury w Technische Hochschule

²⁶ Zob. Hanns STROHMENGER, *Danzigs Heimkehr ins Reich*, Danzig 1939. Ponadto był autorem trzech przewodników po Gdańsku.

²⁷ Wcześniej współpracownik redakcji, autor tekstów poetyckich, członek grupy poetyckiej „Das junge Danzig”. Prócz publikacji w DiO zob. Lothar P. MANHOLD, *Im Ordensland. Ein Gedicht aus Danzig*, [in:] *Deutsche Volkslieder*, <https://ingeb.org/Lieder/narbigho.html> [dostęp z 25 V 2024 r.].

²⁸ Erich KEYSER, *Die Bevölkerung Danzigs und ihre Herkunft im 13. und 14. Jahrhundert*, Lübeck 1928; idem, *Geschichte des deutschen Weichsellandes*, Leipzig 1939.

²⁹ Jörg HACKMANN, „Der Kampf um die Weichsel”. *Die deutsche Ostforschung in Danzig von 1920–1939*, *Zapiski Historyczne*, t. 58: 1993, z. 1, s. 37–58. Por. Alexander PINWINKLER, *Erich Keyser*, [in:] *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen*, hrsg. v. Ingo HAAR, Michael FAHLBUSCH, unter Mitarb. v. Matthias BERG, München 2008, s. 323–324.

³⁰ Walther RECKE, *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*, Berlin 1927.

³¹ Zob. Marek ANDRZEJEWSKI, *Recke Walther*, [in:] *Gedanopedia*, https://www.encyklopediadiagdanska.pl/gdansk/?title=RECKE_WALTHER,_profesor_Technische_Hochschule_Danzig [dostęp z 22 V 2024 r.].

³² Zob. Tadeusz PIASKOWSKI, Wolfgang DROST, *Setna rocznica urodzin Profesora Willi Drosta*, *Gdańskie Studia Muzealne*, t. 6: 1995, s. 155–158.

Danzig, animator życia naukowego w Gdańsku, twórca grupy literackiej o charakterze propagandowym „Das junge Danzig”³³. Z kolei wśród politycznych publicystów wyróżniał się Wilhelm Löbsack (1908–1959) – jeden z najbardziej aktywnych autorów na łamach DiO, szczególnie w ostatnich latach istnienia periodyku, wiecowy orator i autor wydawnictw propagandowych, jako Gauschulungsleiter odpowiadał za szkolenia ideologiczne w gdańskim okręgu partyjnym. Był także bliskim współpracownikiem i biografem A. Forstera³⁴ oraz współtwórcą lokalnego programu germanizacji jako Generalreferent für Volkstumsfragen (główny doradca do spraw etnicznych), w NSDAP od 1930 r.³⁵

W pierwszych latach istnienia „Der Deutsche im Osten” drukowano wiele utworów literackich. Regularnie ukazywały się tu dzieła twórców nobilitowanych w okresie nazistowskim. Był wśród nich Herbert Böhme (1907–1971) – publicysta i pisarz, autor cyklu wierszy sławiących A. Hitlera i nowy system polityczny Niemiec, członek NSDAP od 1933 r.³⁶ Publikowali tu także Hans Friedrich Blunck (1888–1961) – berliński prawnik i pisarz, laureat państwowych nagród za swoją twórczość³⁷ oraz Agnes Miegel (1879–1964) – popularna poetka i dziennikarka wschodniopruska, w NSDAP od 1940 r.³⁸ Programowo promowano również innych lokalnych twórców, wśród których byli regularnie goszczący na łamach DiO gdańszczanie, m.in. poeta i krytyk Willibald Omankowski (1886–1976)³⁹, poeta i dziennikarz Martin Damß (1910–1962)⁴⁰ czy poeta, pisarz i dramaturg Wolfgang Federau (1894–1950)⁴¹.

³³ Marek ANDRZEJEWSKI, *Ludzie Wolnego Miasta*, s. 56. Por. P. O. LOEW, *Gdańsk literacki*, s. 99.

³⁴ Wilhelm LÖBSACK, *Albert Forster, Gauleiter von Danzig*, Hamburg 1934.

³⁵ Zob. E. KLEE, op.cit., s. 375.

³⁶ Zob. André SCHAPER, *Herbert Böhme – der Dichter der „preußischen Ostmark“*, [in:] *Dichter für das „Dritte Reich“*, Band 4. *Biografische Studien zum Verhältnis von Literatur und Ideologie*, hrsg. v. Rolf DÜSTERBERG, Bielefeld 2018, s. 83–113.

³⁷ Zob. Jens-Peter WAGNER, *Die Kontinuität des Trivialen. Hans Friedrich Blunck (1888–1961)*, [in:] *Dichtung im Dritten Reich? Zur Literatur in Deutschland 1933–1945*, hrsg. v. Christiane CAEMMERER, Walter DELABAR, Opladen 1996, s. 245–264.

³⁸ Zob. Marianne KOPP, *Agnes Miegel. Leben und Werk*, Husum 2004.

³⁹ Utalentowany poeta i prozaik piszący o Gdańsku, krytyk teatralny, z zawodu nauczyciel. Pierwotnie socjaldemokrata i współpracownik „Danziger Volksstimme”, pod koniec lat trzydziestych XX w. stał się zwolennikiem narodowego socjalizmu, w związku z czym zmienił swoje polsko brzmiące nazwisko na Omansen. Zob. P. O. LOEW, *Gdańsk literacki*, s. 67–70.

⁴⁰ Poeta gdański, uważany za najbardziej utalentowanego wśród lokalnych twórców. Publikował także w „Danziger Neueste Nachrichten” oraz „Ostdeutsche Monatshefte”, laureat Nagrody Liryki pisma „Die Dame” w 1937 r., członek grupy literackiej „Das junge Danzig”. Po 1933 r. pisał utwory zgodne z oczekiwaniami nowych władz, „łącząc wyczucie stylu z elementami narodowosocjalistycznego światopoglądu” – ibid., s. 79–80. Zob. M. ANDRZEJEWSKI, *Ludzie Wolnego Miasta*, s. 28.

⁴¹ Prozaik, autor wielu nowel. W 1940 r. opublikował antybrytyjską powieść historyczną *Danzig siegt über Engelland*, osnutą na motywach biografii Paula Benekego. Członek grupy literackiej

Dział literacki DiO prezentował się najbardziej okazale w przedziale czasowym od powstania pisma do końca 1940 r. Reprezentatywny dla tego okresu jest zeszyt piąty z 1938 r., w którym można znaleźć przekrojowe ujęcie twórczości promowanej na łamach gdańskiego miesięcznika. Numer otwiera wiersz Martina Damsa *Danzig*⁴², w strofach którego autor łączy dzieje miasta z symboliką krwi i ziemi⁴³. Po nim został opublikowany artykuł Heinza Kindermanna na temat poezji związanej z Gdańskiem, rozumianej jako świadectwo jego niemieckiej tożsamości⁴⁴. Dalej można przeczytać wiersz Ericha Posta – także członka grupy „Das junge Danzig”. W utworze autor prezentuje zestaw narodowosocjalistycznych toposów: słońce, ziemia, plon, pług, miecz, wzrastanie, wierność⁴⁵.

Na dalszych stronach, obok wierszy Agnes Miegel, wydrukowano utwory autorstwa Hansa Christoph Kaergela (1889–1946)⁴⁶ – śląskiego pisarza, poety i dramaturga, którego sylwetka jako literata i politycznego aktywisty została przedstawiona w rubryce „Dichters des Ostens” obok autoprezentacji autorstwa trójki mniej znanych poetów z Pomorza: Sigismunda Baneka, Edith Gellert i Artura Utty. Prócz eseju Kaergela na temat Śląska jako strażnika niemieckiej kultury można przeczytać jego wiersz *Breslau*, w którym autor afirmuje radość życia utożsamioną z wiarą w niemieckość, która wznosi i ożywia miejskie mury wrocławskiego Heimatu⁴⁷. Autora *Breslau* czytelnik mógł tu poznać też jako prozaika w opowiadaniu *Leute vom Walde*. Prozę w omawianym numerze reprezentuje jednak przede wszystkim Ottfried Graf von Finckenstein (1901–1987)⁴⁸. Jego powieść *Die Mutter* z 1938 r., uznaną przez narodowych socjalistów za godną uhonorowania „nagrodą ludową” im. Wilhelma Raabego, drukowano na łamach DiO w obszernych odcinkach.

„Das junge Danzig”; z zawodu policjant, członek NSDAP od 1933 r. Zob. P. O. LOEW, *Gdańsk literacki*, s. 81, 82, 98.

⁴² Martin DAMS, *Danzig*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 4–5.

⁴³ Blut und Boden (skr. Blubo) – powstała w 1901 r. mistyczo-rasistowska teoria autorstwa Michaela Georga Conrada (1846–1927), według którego źródłem siły życiowej narodu są chłopi, za ich sprawą wspólnota wyrasta w organicznej więzi z ziemią, na której żyje. Zob. Sylwia BYKOWSKA, Blut und Boden. *Wokół unitarno-autorytarnej koncepcji integracji Europy*, Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość, t. 8: 2011, s. 65–93. Por. *Blut und Boden Literatur*, [in:] *Historisches Lexikon Bayerns*, [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Heimatroman_\(20./21._Jh.\)#Blut-und-Boden-Literatur_der_NS-Zeit](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Heimatroman_(20./21._Jh.)#Blut-und-Boden-Literatur_der_NS-Zeit) [dostęp z 12 VI 2024 r.].

⁴⁴ Heinz KINDERMANN, *Danzig – Bollwerk deutscher Beharrung. Querschnitt durch 600 Jahre deutscher Dichtung in Danzig*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 6–9.

⁴⁵ Erich POST, *Im alten Hof*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 10–11.

⁴⁶ Zob. Wojciech KUNICKI, *Kaergel Hans Christoph*, [in:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. Jan HARASIMOWICZ, Włodzimierz SULEJA, Wrocław 2000, s. 314.

⁴⁷ Hans Christoph KAERGEL, *Schlesien – Grenzhütter deutscher Kultur*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 30–35; idem, *Breslau*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 5, s. 28–29.

⁴⁸ Zob. biogram O. v. Finckelsteina w: Ernst KLEE, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer, war, was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2007, s. 153.

Powyższy wybór literatury z jednego tylko zeszytu gdańskiego periodyku pozwala dostrzec różnorodność gatunkową publikowanych utworów: są tu dłuższe i krótsze formy poetyckie, opowiadania, powieść w odcinkach, w innych numerach pojawiają się także teksty utworów scenicznych. Drukowano wyłącznie te dzieła, których zarówno treść, jak i forma pozostawały zgodne z ówczesnym ideologicznym kanonem, co w niektórych przypadkach wydaje się nie zaprzeczać ich artystycznej wartości⁴⁹.

Dział literacki był redukowany, jeśli miejsce na łamach numeru było potrzebne na teksty bezpośrednio związane z aktualną sytuacją polityczną. Dotyczyło to czasu podwyższonego napięcia w relacjach międzynarodowych, a od 1939 r. – sytuacji na froncie. Od 1943 r. teksty literackie pojawiały się na łamach DiO coraz rzadziej, a ze względu na ograniczoną objętość pisma publikowano wówczas głównie poezję.

Odrębnym zagadnieniem jest opracowanie ilustracyjne i typograficzne pisma. Duży nacisk kładziono na dobrej jakości, w dużej części artystyczne fotografie architektury, krajobrazów, portretowe ujęcia przedstawicieli różnych etnosów, w tym Żydów. Publikowano też liczne zdjęcia dzieł sztuki, reprodukcje malarstwa i grafik, m.in. prac Fritza Pfuhlego (1878–1969) – cenionego gdańskiego malarza i grafika, wykładowcy Technische Hochschule⁵⁰.

Zadaniem warstwy wizualnej było ilustrowanie ideologii oraz intensyfikowanie sugestywności pisemnego przekazu, co można prześledzić na przykładzie fragmentu zeszytu specjalnego DiO z lipca 1939 r., zatem wydanego w okresie wzmocnienia aktywności propagandowej związanej z Gdańskiem i „korytarzem”. „Zweites Danzig-Sonderheft”, jak opisano ten numer na okładce, rozpoczyna się całostronicową mapą spornego terytorium na stronie tytułowej. Mapy okolic „korytarza” w większej skali, ilustrujące problem także w szerszym, międzynarodowym kontekście, powracają na stronach 15 i 16 jako uzupełnienie artykułu Ernsta Alberta podsumowującego relacje Gdańska z Polską⁵¹. Wizualną puentą jest tu artystyczna fotografia spichlerzy widzianych z perspektywy jednej z gdańskich bram wodnych, co można odczytać jako symboliczne potwierdzenie lokalnej, domyślnie niemieckiej tożsamości wynikającej z historii miasta. Z podobną intencją następny tekst o dziejach Gdańska, tym razem autorstwa Ericha Keysera⁵², zilustrowano znanym wizerunkiem składającego przysięgę zbrojnego osiemnastowiecznego gdańskiego obywatela (s. 19). Dalej wydrukowano grafikę z panoramą miasta obwarowanego murami

⁴⁹ Przykładem mogą być niektóre utwory M. Damsa czy W. Omankowskiego.

⁵⁰ Theodor KELLENTNER, *Die Gottbegnadeten: Hitlers Liste unersetzbarer Künstler*, Kiel 2020, s. 142.

⁵¹ Ernst ALBERT, *Danzigs Wirtschaftskampf. Die Bilanz einer zwanzigjähriger Wirtschaftsge-meinschafts mit Polen*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 7–16.

⁵² Erich KEYSER, *Danzigs deutsche Geschichte*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 17–26.

obronnymi (s. 21), po czym zamieszczono fotografię z 19 III 1919 r., przedstawiającą tłumy gdańszczan protestujących przeciw odłączeniu miasta od Niemiec (s. 23). Całostronicowym dopełnieniem w tym samym tekście jest wstawka ze zdjęciem „wersalskiego” słupka granicznego, który miał symbolizować przemoc zwycięskich mocarstw politycznie oddzielających od Rzeszy Niemieckiej Gdańsk, a terytorialnie – Prusy Wschodnie. Fotografię uzupełnia strofa wiersza Hannsulricha Röhla kończąca się wersami: „Auf schmalem Pfad ein grauer Stein / Kann niemals Blutes Grenze sein!”⁵³. Przywołany topos „krwawiącej granicy”, stanowiący jeden ze stałych motywów niemieckiej publicystyki politycznej lat 1919–1939⁵⁴, powraca tu jako podsumowanie wyводу autora ilustrowanego tekstu i zarazem uzasadnienie dla konieczności dokonania zmian na mapie Europy.

Tematyka każdego numeru czasopisma była uzależniona od bieżącej sytuacji politycznej⁵⁵. I tak w 1938 r. publikowano głównie teksty na temat Austrii, Sudetenlandu i Czechosłowacji. Wraz z zaostrzeniem relacji między Rzeszą Niemiecką a Polską w 1939 r. wiodącym tematem stała się sytuacja mniejszości niemieckiej w Polsce, szczególnie na terenach utraconych przez Niemcy po pierwszej wojnie światowej. W drugiej połowie roku 1939 akcentowano głównie problem „korytarza” i Gdańska⁵⁶.

W tekstach „Der Deutsche im Osten” dotyczących Polski można wyróżnić trzy główne, łączące się ze sobą wątki narracyjne: polityczny, historyczny i kulturowy. Ujęcie polityczne ukazuje Polaków jako naród uzurpatorów, przejmujących prawem kaduka tereny, których cywilizacyjny rozwój jest wyłącznie niemiecką zasługą⁵⁷. Uzasadnianiu rzekomych polskich racji, prócz oficjalnych

⁵³ Hannsulrich RÖHL, *Der Dreiländerstein und der Grenze zwischen Korridor, Danzig und Ostpreußen*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 25.

⁵⁴ Zob. Jörg HACKMANN, *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem* (Quellen und Studien. Deutsches Historisches Institut, Bd. 3), Wiesbaden 1996.

⁵⁵ Od 1942 r. główny temat numeru drukowano na froncie okładki. Tematy DiO z 1942 r. to: „Weltpolitische Jahreswende” (H. 1), „Winterkrieg in Nord und Ost” (H. 2), „Sowjet Sozialismus” (H. 3), „Schicksalstrom Weichsel” (H. 4), „Jugend im Osten” (H. 5), „Ein Jahr Krieg im Osten” (H. 6), „Deutsche Kolonisatoren des Ostlands” (H. 7), „Deutsche Bautradition im Deutschen Osten” (H. 8), „Um Danzig begann der Krieg. Tagebuch eines bewegten Jahres” (H. 9), „Gewonnene Schlacht für Europa” (H. 10), „Dienst am Recht in Westpreußen” (H. 11), „Gefestigter Grenzraum” (H. 12). Tematy z 1943 r. to: „Volkstumsfragen in Westpreußen” (H. 1), „Germanische Landnahme an Weichsel und Warthe” (H. 2), „Gezähmte Polarmark” (H. 3), „Danziger Komponisten” (H. 4), „Nietzsche und der totale Krieg” (H. 5), „Das Gesicht des Ostens” (H. 6). Tematy z 1944 r. to: „Lebendige Ostforschung” (H. 1), „700 Jahre deutsches Recht in Westpreußen” (H. 2), „Gesetzgeber unserer Zeit” (H. 3).

⁵⁶ Zob. DiO, Jg. 2: 1939, H. 4–8.

⁵⁷ Otto MARTIN, *Westpreußen – Pommerellen – Korridor. Grundfragen des Korridorproblems*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 45–55.

instytucji polskiej polityki zagranicznej i krajowej, miały służyć zajmujące się antyniemiecką propagandą specjalnie powołane agendy, z których najbliższą terytorialnie był Instytut Bałtycki w Gdyni: „Zu den mehr oder weniger geschickt arbeitenden Einrichtungen des verschwundenen polnischen Staates gehörte die sich als wissenschaftlich gebende Propaganda-Zentrale für die Kampfthesen der polnischen Wissenschaft gegen Deutschland: Das «Baltische Institut in Gdingen», dem heutigen Gotenhafen»⁵⁸. W tym kontekście polscy naukowcy zajmujący się relacjami polsko-niemieckimi traktowani są przede wszystkim jako działający przeciw Niemcom polityczni propagandyści.

Ujęcie historyczne kwestii polskich prezentowane na łamach „Der Deutsche im Osten” wspiera tezy polityczne argumentami nieraz sięgającymi pradziejów⁵⁹. Germanie zatem są pierwotnymi mieszkańcami spornych terenów, podczas gdy Słowianie stanowią element napływowy. Okres średniowiecza wyznacza okres podboju i kolonizowania Wschodu przez krzyżaków – temat dziejów Deutscher Orden podejmowany jest zresztą regularnie. Według DiO późniejsze rozbiory Rzeczypospolitej Obojga Narodów wynikły z braku zdolności Polaków do stworzenia funkcjonalnego państwa, a odrodzenie Rzeczypospolitej po 123 latach wskutek „dyktatu wersalskiego” nastąpiło kosztem oczywistej krzywdy Niemiec. W publikacjach z lat 1938–1939 podkreślano, że twórca polskiej niepodległości – marszałek Józef Piłsudski – był niewątpliwie mężem stanu, któremu jednak nie potrafili dorównać jego następcy⁶⁰.

Argumenty kulturowe wreszcie miały uzasadniać dwa poprzednie ujęcia przez odwołania do odmienności przypisywanej Polakom na gruncie ich mentalności i cech społecznych. Ma z tego wynikać polskie poczucie niższości wobec wyższych cywilizacyjnie Niemców: „Das in der polnischen Volksseele tief verwurzelte Minderwertigkeitsgefühl ist nur eine der vielen Schwächen, die sich immer wieder in der Unfähigkeit zu produktivem Schaffen und zu einer festen Sicherung der Lebensgrundlagen des polnischen Volkes offenbaren”⁶¹. Ów resentyment znajduje odzwierciedlenie także w polskiej sztuce, w tym literaturze, kształtując tradycję i treści wpajane społeczeństwu⁶². Dowodem jest postawa polskich kobiet, które pod wpływem narodowej propagandy zdolne są

⁵⁸ D. R., *Das „Baltische Institut in Gdingen”. Ein Schlußstrich*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 10, s. 75.

⁵⁹ E. KEYSER, *Danzigs deutsche Geschichte*, s. 17.

⁶⁰ Zob. Karl Heinz FUCHS, *Piłsudski – Größe, Tragik und Grenzen seiner Persönlichkeit. Biographische Studien über den ersten Marschall Polens*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 3, s. 33–43; idem, *Roman Dmowski – Josef Piłsudski. Zum Tode des Führers der polnischen Sozialdemokratie*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 11, s. 28–32. Por. Walter RECKE, *Der deutsche Zusammenbruch in Warschau. Der 11. November 1918 – Piłsudski und der deutsche Soldatenrat*, DiO, Jg. 1: 1938, H. 9, s. 29–40.

⁶¹ [***], *Start zum letzten Vernichtungskampf. Tragödie der deutschen Volksgruppen in Polen*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 6, s. 3.

⁶² W. STEUCK, *Wie der Pole uns Deutsche sieht. Die Figur des Smentek bei Żeromski und Wańkowicz*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 59–66.

do zachowań naznaczonych fanatyzmem⁶³. Do tego dochodzi negatywny wpływ licznie zamieszkującej Polskę społeczność żydowskiej⁶⁴.

Na gruncie języka zwraca uwagę używana przez część autorów DiO specyficzna, podkreślająca podrzędność Polaków frazeologia. Zjawisko to przyjmuje skrajną formę w relacji na temat polskich represji wobec przedstawiciele niemieckiej mniejszości narodowej w pierwszych dniach września 1939 r. na Pomorzu⁶⁵. Günther Hübschmann, opisujący tzw. *Bromberger Blutsonntag* jako okrucieństwa polskich cywili, a nawet regularnych żołnierzy, wobec bezbronnych volksdeutschów („[...] Greueln polnischer Zivilisten und sogar regulärer Soldaten an wehrlosen Volksdeutschen”), wielokrotnie podkreśla prymitywizm Polaków („Rohheiten der Polen”)⁶⁶. Drastyczne skutki polskich samosądów, których ofiarą padli przedstawiciele niemieckiej ludności cywilnej, autor DiO określa jako ohydne zbrodnie („niederträchtigen Verbrechen”) oraz polskie obrzydliwstwa („polnischen Scheußlichkeiten”)⁶⁷. Stwierdza przy tym, że bydgoski pogrom volksdeutschów nosi znamiona działania z premedytacją, w związku z czym winę za popełnione okrucieństwa ponosi nie tylko młótoch, lecz także tzw. polska inteligencja: „daß die Greueln nicht etwa nur vom Mob verübt wurden, sondern daß sogenannte polnische Intelligenz ihre Schuld daran zu verantworten hat”⁶⁸.

Na tle tak skonstruowanej wizji niezmiennie prymitywnego i wrogiego żywiołu polskiego prezentowane są argumenty na rzecz niemieckiej tożsamości Gdańska, którego mieszkańcom – jak przekonywał E. Keyser – udało się przez stulecia zachować niezależność, mimo zawartego dla handlowych korzyści porozumienia z polskim królem⁶⁹. Po wyniszczającej okupacji napoleońskiej mieszczanie przyczynili się do wyzwolenia swego miasta, stając się pełnoprawnymi obywatelami królestwa Prus, a po zjednoczeniu – cesarstwa

⁶³ Wilhelm STEINBRECHER, *Die polnische Frau in der Volkstumspolitik*, DiO, Jg. 4: 1941, H. 12, s. 774.

⁶⁴ Karl-Heinz FENSKE, *Das Judentum in Osteuropa. Ein wissenschaftlicher Beitrag zur Erkenntnis des Judenproblems*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 2, s. 36–49.

⁶⁵ Günther HÜBSCHMANN, „Bromberg“. *Die Bartholomäusnacht als Ausdruck des polnischen Nationalcharakters*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 7–8, s. 16–20. Kwestia polskich represji wobec ludności niemieckiej w: *Bydgoszcz 3–4 września 1939: studia i dokumenty*, red. Tomasz CHINCIŃSKI, Paweł MACHCEWICZ (Monografie – Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 45), Warszawa 2008. Por. Karol Marian POSPIESZAŁSKI, *Sprawa 58 000 „Volksdeutschów”: sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej* (Documenta Occupationis, 7), Poznań 1959.

⁶⁶ G. HÜBSCHMANN, op.cit., s. 16.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid., s. 17.

⁶⁹ E. KEYSER, *Danzigs deutsche Geschichte*, s. 21.

Niemiec, z którym ostatecznie się utożsamiają⁷⁰. Stąd powszechne poczucie krzywdy, jaka spotyka Gdańsk po zakończeniu Wielkiej Wojny: oderwanie go od Niemiec wbrew woli mieszkańców to jeden z toposów publicystyki „Der Deutsche im Osten”⁷¹. Przyłączenie miasta i regionu do Rzeszy w 1939 r. stanowi szczęśliwy finał okresu niedoli – wynika z tego pewność, że Gdańsk będzie niemiecki dopóty, dopóki trwać będzie Niemiecka Rzesza: „Danzig war deutsch, Danzig ist deutsch geblieben und Danzig wird von jetzt ab deutsch sein, solange es ein deutsches Volk gibt und ein Deutsches Reich”⁷².

Na łamach DiO komentowana była także akcja „Heim ins Reich”⁷³, czyli rozpoczęte w 1939 r. przesiedlenia na Pomorze (Reichsgau Danzig-Westpreußen) i na tereny okupowanej Wielkopolski oraz okolic Łodzi (czyli sąsiedniego Reichsgau Wartheland) niemieckich mieszkańców krajów bałtyckich i Besarabii, którzy przejmowali gospodarstwa odebrane Polakom. Wiązało się to z paradoksem: volksdeutsche zostali oficjalnie wezwani do opuszczenia kraju swoich przodków, podczas gdy wcześniej NSDAP gloryfikowała wierność małej ojczyźnie. Przesiedlenia uzasadniano teraz koniecznościami natury patriotycznej i politycznej, budując nowy etos pioniera, który decyduje się na poświęcenie dla narodowej wspólnoty – opuszcza swój kraj rodzinny, by połączyć się z wielką ojczyzną: „Über seinem Handeln steht als treffende und schönste Sinngebung der knappe Satz Alfred Rosenbergs: «Die Balten verlieren ihre Heimat, aber gewinnen ihr Vaterland»”⁷⁴. Gdy od połowy 1941 r. istotnym tematem, obok spraw lokalnych, staje się kampania w Rosji, wraz z postępami wojennymi na wschodzie zaczynają pojawiać się nawiązania do polityki osadniczej planowanej wprawdzie na zachodnich terenach Związku Sowieckiego⁷⁵.

⁷⁰ Ibid., s. 24.

⁷¹ Wilhelm ZARSKE, *Danzig – nicht deutsche Aggression, sondern Rechtsanspruch*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 5, s. 4–6. Zob. M. F., *Wie Danzig polonisiert werden sollte. Die polnische Minderheit in Danzig als Instrument der Propaganda – das Trugbild eines polnischen Lebenselements in Danzig – Gescheiterte Durchdringungsversuche*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 4, s. 85–88.

⁷² Adolf HITLER, *Aus der Rede des Führers am 19. September 1939 im Artushof zu Danzig*, DiO, Jg. 2: 1939, H. 7–8, s. 4. Pełny tekst przemówienia w: Artur KAWIŃSKI, *Słowa na koniec małego świata*, Rocznik Gdański, t. 77–78: 2017–2018, s. 55–71.

⁷³ „Powrót do Rzeszy” (1939–1944) – akcja organizowana przez Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) oraz SS-Rasse-und-Siedlungshauptamt (RuSHA). Od 1941 r. działania przesiedleńcze realizowano w kontekście Generalplan Ost. Zob. Ute SCHMIDT, „Heim ins Reich”? *Propaganda und Realität der Umsiedlungen nach dem „Hitler-Stalin-Pakt“*, Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat, Bd. 26: 2009, s. 43–60.

⁷⁴ Detlef KRANNHALS, *Der Gruß der neuen Heimat*, DiO, Jg. 2: 1940, H. 11, s. 5.

⁷⁵ Prawdopodobnie miało to związek z Generalplan Ost – planem opracowanym w Reichssicherheitshauptamt (RSHA, Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy) w 1941 r., wynikającym z zamierzeń zdobycia przestrzeni życiowej za sprawą wysiedleń, osiedleń, germanizacji i eksterminacji na terenach leżących na wschód od przedwojennych granic Niemiec. Tzw. Mały Plan

Specyfika totalnej konfrontacji z ideologicznym wrogiem postrzeganym w kategoriach zła absolutnego miała w tej sytuacji kształtować niezłomne morale niemieckiego żołnierza, świadomego, że w nowej sytuacji staje się obrońcą nie tylko Niemiec: walczy bowiem także o przyszłość Europy i świata: „Der Kampf, der jetzt im Osten gekämpft wird, ist der entscheidungsschwerste seit manchen Jahrhunderten. Von seinem Ausgang hängt nicht nur die Zukunft des Reiches und Europas, sondern der Welt ab”⁷⁶. Częściej pojawiały się też wątki antysemityczne, utożsamiające radzieckich funkcjonariuszy politycznych z traktowanymi jako śmiertelne zagrożenie Żydami⁷⁷. Tym samym dodatkowe uzasadnienie zyskuje postulat kontynuowania walki do ostatecznego zwycięstwa. Z czasem, z pogarszającą się sytuacją militarną, w wezwaniach do niezłomności wobec zagrożeń nadchodzących ze wschodu zaczynały pobrzmiwać coraz bardziej zdeterminowane tony⁷⁸.

Dwa ostatnie lata istnienia „Der Deutsche im Osten” są świadectwem wojennych realiów: zmniejsza się liczba stron oraz liczba numerów pisma, które miesięcznikiem jest już tylko z nazwy. W 1943 r. bowiem wydano sześć zeszytów, a w roku 1944 – trzy. Pewnym usprawiedliwieniem może być to, jak informowali redaktorzy w stopce wydawniczej, że swoje dziennikarskie obowiązki dzielili oni ze służbą w Wehrmachcie. Ostatni zachowany numer „Der Deutsche im Osten” pochodził z lata 1944 r.

Zawartość roczników gdańskiego miesięcznika stanowi lokalne odzwierciedlenie narodowosocjalistycznego światopoglądu na temat narodowej wspólnoty. Bynajmniej nie mamy tu do czynienia z prymitywną propagandą. Wręcz przeciwnie, wybór tematyki o charakterze światopoglądowo-edukacyjnym oraz popularnonaukowa, niehermetyczna forma terminologiczna i językowa pozwala sądzić, że przekaz kierowano do grona czytelników o szerszych zainteresowaniach humanistycznych, w tym do osób pełniących funkcje kierownicze w urzędach oraz szkolnictwie na obszarach okręgu Danzig-Westpreußen. Ze względu na programowe deklaracje redakcji oraz zakres terytorialny opisywanych zagadnień należy przyjąć, że gdański miesięcznik docierał także do czytelników w innych wschodnich prowincjach Rzeszy.

(niem. *Kleine Planung*) stanowił kontynuację działań podjętych w pierwszej fazie wojny na terenie podbitej Polski. Celem ostatecznym było stworzenie po zwycięskim konflikcie zbrojnym Wielkogermańskiej Rzeszy. Zob. Czesław MADAJCZYK, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961, s. 95–99

⁷⁶ Arthur REIß, *Der Weltenkampf im Osten*, DiO, Jg. 4: 1941, H. 7, s. 430.

⁷⁷ Zob. Bolko Freiherr von RICHTHOFEN, *Bolschewistische Wissenschaft und Judentum*, DiO, Jg. 4: 1941, H. 7, s. 441–453.

⁷⁸ Por. Wilhelm LÖBSACK, *Die Schicksalfrage*, DiO, Jg. 7: 1944, H. 1, s. 2–7.

Materiały publikowane na łamach „Der Deutsche im Osten” wpisują się w niemiecko-polski spór polityczny o przeszłość oraz charakter kultury Gdańska oraz Pomorza, ukazując sposoby kształtowania nazistowskiej propagandy antypolskiej. Pozwala to stworzyć przyczynek do badań nad mechanizmami kreowania i przekazywania informacji w systemie totalitarnym przez instytucje kultury. Osobnym tematem pozostaje zaangażowanie w prowadzenie tej akcji propagandowej uznanych przedstawicieli świata nauki i kultury.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski, Marek. “Der Danziger Vorposten.” Accessed May 7, 2024. https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DER_DANZIGER_VORPOSTEN,_tygodnik,_dziennik
- Andrzejewski, Marek. “Kultura, oświata (1920–1945).” In *Historia Gdańska*, vol. 4, part 2: 1920–1945, edited by Edmund Cieślak, 277–278. Sopot: “Lex”, 1999.
- Andrzejewski, Marek. *Ludzie Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939). Informator biograficzny*. Gdańsk: “Marpress”, 1997.
- Andrzejewski, Marek. “Proces ujednoczenia gdańskiej prasy.” In *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, edited by Marek Andrzejewski, 98–102. Gdańsk: “Marpress”, 1990.
- Andrzejewski, Marek. “Recke Walter.” Accessed May 22, 2024. https://www.encyklopediagdanska.pl/gdansk/title=RECKE_WALTHER,_profesor_Technische_Hochschule_Danzig
- Andrzejewski, Marek. *Z dziejów kina w Gdańsku w latach 1896–1945*. Gdańsk, Sopot: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013.
- Andrzejewski, Marek, ed. *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*. Gdańsk: “Marpress”, 1990.
- Biernat, Czesław. Review of *Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jahrhundert, Leipzig 1942*, by Detlef Krannhals, *Rocznik Gdański: organ Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku* 13/1 (1954): 224–231.
- “Blut und Boden Literatur.” Accessed June 12, 2024. [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Heimatroman_\(20./21._Jh.\)#Blut-und-Boden-Literatur_der_NS-Zeit](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Heimatroman_(20./21._Jh.)#Blut-und-Boden-Literatur_der_NS-Zeit)
- Bykowska, Sylwia. “Blut und Boden. Wokół unitarno-autorytarnej koncepcji integracji Europy.” *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość* 8 (2011): 65–93.
- Chinciński, Tomasz and Paweł Machcewicz, eds. *Bydgoszcz 3–4 września 1939: studia i dokumenty*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008.
- Cieślak, Tadeusz. “Prasa polska na Pomorzu w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku.” In *Szkice z dziejów Pomorza*, vol. 3: *Pomorze na progu dziejów najnowszych*, edited by Tadeusz Cieślak, in assoc. with Gerard Labuda and Stanisław Hozowski, 286–307. Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1961.

- Cieślak, Tadeusz. "Toruńskie czasopismo hitlerowskie 'Thorner Freiheit' (20 IX 1939 – 30 I 1945)." *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 6/2 (1967): 236–246.
- Czarnik, Andrzej. *Prasa w Trzeciej Rzeszy. Organizacja i zakres działania*, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1976.
- Dudzińska, Anna. "Ostdeutsche Monatshefte – miesięcznik kultury i sztuki w Wolnym Mieście Gdańsku". In *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, edited by Marek Andrzejewski, 170–179. Gdańsk: Marpress, 1999.
- Fuchs, Karl Heinz. "Danzigs Schicksal seit Versailles." In *Deutschland und der Korridor*, in coop. with Günter Lohse und Waldemar Wucher, edited by Friedrich Heiβ. Berlin: Volk und Reich Verlag, 1939.
- Fuchs, Karl Heinz, ed. *Danzig – What is it all about? A Wanderer's Note-Book*. Danzig: A. W. Kafemann, 1939.
- Hackmann, Jörg. "Der Kampf um die Weichsel. Die deutsche Ostforschung in Danzig von 1920–1939." *Zapiski Historyczne* 58/1 (1993): 37–58.
- Hackmann, Jörg. *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1996.
- "Hanns von Krannhals." Accessed May 25, 2024. <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000011055>
- Kamiński, Marek Kazimierz and Ewa Orlof. "Wojenne plany Hitlera w 1937 roku." *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 47 (2012): 273–286. <https://doi.org/10.12775/SDR.2012.11>.
- Kawiński, Artur. "Słowa na koniec małego świata." *Rocznik Gdański* 77–78 (2017–2018): 55–71.
- Kellenter, Theodor. *Die Gottbegnadeten: Hitlers Liste unersetzbarer Künstler*. Kiel: Arndt Verlag, 2020.
- Keyser, Erich. *Die Bevölkerung Danzigs und ihre Herkunft im 13. und 14. Jahrhundert*. Lübeck: Selbstverlag des Vereins, 1928.
- Keyser, Erich. *Geschichte des deutschen Weichsellandes*. Leipzig: S. Hirzel, 1939.
- Klee, Ernst. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2007.
- Kleßmann, Christoph, ed. *'Niemiecki Wschód'. Wyobrażenia – misja – dziedzictwo*. Translated by Izabela Drozdowska-Broering, Jerzy Kałużny. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014.
- Kołtunowski, Piotr. "'Krakauer Zeitung' w systemie propagandy hitlerowskiej." *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 25/2 (1986): 41–63.
- Kopp, Marianne. *Agnes Miegel. Leben und Werk*, Husum: Husum Druck- und Verlags-gesellschaft, 2004.
- Krannhals, Detlef. *Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Leipzig: S. Hirzel, 1942.
- Krannhals, Hans von. *Der Warschauer Aufstand 1944*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1962.
- Krannhals, Hanns von. *Powstanie Warszawskie 1944*. Translated by Barbara Lulińska. Warszawa: Bellona, 2017.

- Kunicki, Wojciech. “Kaergel Hans Christoph.” In *Encyklopedia Wrocławia*, edited by Jan Harasimowicz and Włodzimierz Suleja. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000.
- Loew, Peter Oliver. “Die Danziger Presse im 19. und 20. Jahrhundert.” *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 18 (2002): 97–115.
- Loew, Peter Oliver. *Gdańsk literacki (1793–1945)*. Translated by Marek Szalsza, Izabela Sellmer and Piotr W. Lorkowski. Gdańsk: Wydawnictwo “Mestwin”, 2005.
- Löbsack, Wilhelm. *Albert Forster, Gauleiter von Danzig*. Hamburg: Hanseatische Verl.-Anst., 1934.
- Madajczyk, Czesław. *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
- Manhold, Lothar P. “Im Ordensland. Ein Gedicht aus Danzig.” Accessed May 25, 2024. <https://ingeb.org/Lieder/narbigho.html>
- Piaskowski, Tadeusz and Wolfgang Drost. “Setna rocznica urodzin Profesora Willi Drosta.” *Gdańskie Studia Muzealne* 6 (1995): 155–158.
- Pinwinkler, Alexander. “Erich Keyser.” In *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen*, edited by Ingo Haar, Michael Fahlbusch, in coop. with Matthiass Berg, 323–324. München: Saur, 2008.
- Pospieszalski, Karol M. *Sprawa 58 000 ‘Volksdeuschów’: sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*. Poznań: Instytut Zachodni, 1959.
- Recke, Walther. *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*. Berlin: Georg Stilke, 1927.
- Romanow, Andrzej. *Gdańska prasa polska 1891–1920*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1994.
- Romanow, Andrzej. *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939)*. Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979.
- Romanow, Andrzej, ed. ‘Gazeta Gdańska’. *100 rocznica powstania*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe: Wydawnictwo Gdańskie, 1991.
- Schaper, André. “Herbert Böhme – der Dichter der ‘preußischen Ostmark.’” In *Dichter für das ‘Dritte Reich’*, vol. 4: *Biografische Studien zum Verhältnis von Literatur und Ideologie*, edited by Rolf Düsterberg, 83–113. Bielefeld: Aisthesis, 2018.
- Schmidt, Ute. “‘Heim ins Reich’? Propaganda und Realität der Umsiedlungen nach dem ‘Hitler-Stalin-Pakt.’” *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat* 26 (2009): 43–60.
- Serczyk, Jerzy. “Gdańskie czasopismo historyczne ‘Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins’, 1888–1941.” *Zapiski Historyczne* 47/3 (1982): 23–43.
- Strohmenger, Hanns. *Danzigs Heimkehr ins Reich*. Danzig: Danziger Verlags-Gesellschaft P. Rosenberg, 1939.
- Wagner, Jens-Peter. “Die Kontinuität des Trivialen. Hans Friedrich Blunck (1888–1961).” In *Dichtung im Dritten Reich? Zur Literatur in Deutschland 1933–1945*, edited by Christiane Caemmerer and Walter Delabar, 245–264. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996.
- Wagner, Richard. *Die Entwicklung der Danziger Presse seit 1919*. Danzig, s.n.: 1928.

Wiese, Hans Richard. *Uns rief Polen! Deutsches Schicksal an Weichsel und Warthe*. Leipzig: R. Voigtländer, 1937.

Zeitschriften Datenbank. Accessed March 12, 2024. https://zdb-katalog.de/list.xhtml?t=Danzig&key=ort&page=2&asc=false&sort=jahr_sort

Żukowska, Lucyna. *Między śmiercią a diabłem. Kościół ewangelicki w Gdańsku w okresie rządów NSDAP (1933–1945)*. Bydgoszcz, Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2014.

